

նիոյ, Nov. 27 իսաւրիոյ): Հուսկ Nov. 31-ով անցաւ Հայոց աշխարհին Tōv Ἀρμενίων χώρα, 15 Ապրիլ 536-ին: Այս նորագոյն կազմակերպութեան համեմատ Մեծ Հայքը (Armenia Maior) պատուելեցաւ Գերաւմեծարով մը (Spectabilis), որուն կ'ենթարկուէր Երկրորդ Հայք. նմանապէս Երրորդ Հայք ունեցաւ քաղաքական-գլխաւորական Կոմս մը, «comitem non civilem solum sed etiam militarem», որուն ենթակայ էր Զորրորդ Հայք, այսինքն «Ազգաց» (Gentium): «Այնպէս որ, կը գրէ, մինչ չորս Հայք կան, երկուքը Գերաւմեծար են (Spectabiles), այն որ հիւպատոսական է, և այն որ Կոմսինն է: Հիւպատոսը՝ Առաջին Հայքին կը նախագահէ, Կոմսը՝ Երրորդ Հայքի. իսկ Երկրորդ և Զորրորդ Հայքին սովորական նախագահներ ըլլան»:

Այն բողոքները որ 500 սկուտը (solidi) չէին անցնիր՝ փոխանակ Երջանիկ Մայրաքաղաքին՝ (Felix Urbs) պիտի ուղղուէին Գերաւմեծարներուն՝ հետեւեալ կարգով. Երկրորդ Հայքինները՝ Առաջին Հայքի Գերաւմեծարին, և Զորրորդ Հայքի բողոքները՝ Երրորդ Հայքի Գերաւմեծարին:

Հին ատեն՝ Սոփրակոս դատաւորներէն վեր՝ սովոր էին բողոքել մերձաւոր փոխաւորներուն (Vicarii), կամ Գերաւմեծարներուն, պայմանաւ որ Պրետորեան Վերակացուն (Praefectus Pretorii) ձեռնհասութիւնը չմիջամտէր: Վերջիններս վճիռներուն դէմ կը բողոքէին միայն Կայսեր: Թէոդոս Բ և Վաղենտինոս (442) այս բողոքները վերապահեցին Յանձնաժողովի մը՝ որ կը բաղկանար Արեւելեան Պրետորներու Վերակացուն և Պալատան Գանձապահէն (Quaestor S. Palatii) (L. 32. c. de appell. 7. 62): Մինչդեռ Յուստինիանոս ապակեղոնացման մը ծրագրին հետեւեցաւ՝ ազատ ընելով այդ Յանձնաժողովը երկրորդական դատերէն:

535-ին սկսաւ բարեկարգել Ասիան. թէ՛ Կոմս և թէ՛ Կառավարիչ (Moderator) ստացան Գերաւմեծար (Spectabilis) տիտղոսը, 500 սկուտը չանցնող դատե-

րու ձեռնհասութեամբ: Այս գումարը գերազանցող դատերուն համար կամ եթէ անկէ նուազ, սակայն Գերաւմեծարներու ատեանին առաջին քննութեան վճռէն՝ պէտք էր բողոքել Պրետորեան Վերակացուն և Պալատան Գանձապահին: Ասոնք եղան մասնական բարեկարգութիւնները:

Հուսկ, 536-ին, Տրիբունիանոսի ուղղուած Nov. 23-ով գործադրեց ընդհանրական բարեկարգութիւնը. այն բոլոր բողոքները՝ որոնք տասը լիտր ոսկիի քանակը չէին գերազանցեր՝ ոչ թէ առ Մայրաքաղաքն այլ Գերաւմեծարներու ատեանին պիտի ուղղուէին (ըլլան անոնք Praefectus augustalis, կամ Comes, կամ Moderator), որոնք օժտուած էին՝ «vice sacri cognitoris, nulla post sententiam definitivam appellatione peragenda» (Nov. 23, c. 3): Երբ գերազանցէր այս գումարը, այն ատեն բողոքը կ'երթար Պրետորեան Վերակացուն (Praefectus Pretorio) (Nov. 23, c. 4): Նոյն տարեշրջանին հրատարակուեցան զանազան նոր հրովարտականքներ (Novellae), և հուսկ Nov. 30 Կապաղովկիոյ համար և Nov. 31 Հայաստանի (15 ապրիլին), 500 soldo-ի գումարով:

Կարգադրութիւններու այսօրինակ անհամաձայնութիւնը, համեմատօրէն նեղ ժամանակամիջոցի ընթացքին կատարուած, Գիւղերբոց կը մեկնէ, զոյգ ձեռնհասութիւններու զանազանելով այսպէս.

ա. Նախագահին (Praeses) ձեռնհասութիւնը այն բողոքներու շուրջ որ սեփական գաւառին ստորադաս ատեաններէն կու գան (քաղաքային դատաւորներէն, Defensor-էն եւն...), և

բ. այն ձեռնհասութիւնը որ կը տարածուի մերձաւոր գաւառներէն եկող բողոքներուն վրայ, ոչ Գերաւմեծարներէն, այլ մի միայն Clarissimi, կամ Նախագահներէն: Այս վերջիններս ատեանէն փոխանակ Մ. Քաղաքին բողոքելու, պէտք էր դիմել մերձակայ Գերաւմեծարներուն —

1. Nov. 31, c. 1, § 1. - § 2. § 3, Nov. 8, Not. 43.

Spectabiles viciniore. Բայց ո՛չ որ և իցէ մէկուն, այլ միայն անոնց՝ որ ի մասնաւորի սահմանուած էին ինչ ինչ գաւառներու համար:

Ահա այս երկրորդ պարագային համար միայն բողոքի չափանիշ գումարը 10 լիտր է, և ընդունուած վճիռը անբողոքելի:

Բաց ի այս վարչական բարեկարգութիւններէն՝ Յուստինիանոս ուրիշ հրովարտականք ալ հանեց Հայ անհատական իրաւանց ինչ ինչ կէտերը բարեկարգելու, այսպէս ժառանգորէական և շնտանեկան իրաւանց. և 535-ին հանեց Nov. 13-ը, յաջորդ տարին Nov. 31 և 21-ը: Հոս կը

յիշատակէ նաեւ Edictum III, 23 Յուլիս 535-ի, որով Հռոմէական Օրէնսդրութիւնը պարտադրիչ եղած էր Հայաստանի մէջ, ամէն տեսակէտով Հայաստանը (իմա՛ միշտ Յունաբաժինը) Հռոմէացիներուն հետ միաձեւելու ձգտումով: Շատ հաւանական է որ այս վճիռը աւելի Առաջին և Զորրորդ Հայքի համար էր, որովհետեւ Երկրորդ և Երրորդ Հայք կանխապէս հռոմէացած էին արդէն:

(Շարունակելի) Հ. ԿԱՐԱՊԵՏ ԱՄԱՏՈՒՆԻ

1. Գիւղերբոց, անդ. էջ 72-87.
2. Գիւղերբոց, անդ. էջ 92-4.

Պ Ա Տ Ա Ռ Ի Կ Ն Ե Ր ԼՈՒՍԱԾԻՐ ՇԱԲԱԹԱՅԵԱԼ ՎԱՆՔԵՐԷՆ

(Շար. տես Բազմավէպ. 1934. էջ 431)

Ս. Գեորգայ վանք, որ կը կոչուէր Լուս Արմուտ վանք: — Այս վանքը շրջապատուած էր մօտէն ցհեռունները փոքր ու մեծ հսկայ լեռանց շղթաներով, օղակաւորուած կուռ ու սեղմ շարքերով. Մնձուրի քղանցք մինչեւ Սուրբին ոտքերը, և Անտիտաւրոսի վեհափառութիւնները դարպասի կեցած են, խորաքիւթիկի, ջէնկիլէրի, Օվաճըզի, խորախայէի, խոստայի, խաւարքի, Զրկորուստի, Կորուստիկի, Էմոհարի, Զուխուրի, հոտած աղբիւրի, Կապուտուսի, Կուլերու, Կալկընների, Ծըծաքթների, Արսէն տինի քար բլուրի. Ս. Եղիայի գագաթովն ու Ս. Սէրգիսի կատար կտուրներով: Ս. Գեորգի Շաբաթացեալը Սարմուսարի լեռնասարին, բլուրին ու բլրազաշտակին կուշտին թէ քղանցքին բունած, և խաւարքին բազուկ երկարած, հռչակեալ ուխտատեղին էր հին օրերէն: Հին դարերէն մնացած, սրբութեան այդ ծոցերէն ինկարոյր բեւեկնեայ բոյրը դեռ

կը խնկի խնկիկ ու կը ծխի մենիկ: Ս. Գեորգի վանքին տաճարիկը հաստ կող, ու շինուածքովը դարաւոր մենաստանի այս մնացորդը դիմադրութեամբ եկող անցնող, արշաւող, աւերող ճէլալիներու, խառնադրիկներու, վերջերը Աւշարներու, Թիւրքմէններու, և դեռ կայսերական կառավարութեան գլուխ չխոնարհեցնող, քիւրտերու, Պոյպէյիներու բոլոր արշաւներուն, աւերումներուն դեռ հետքեր ունի շուրջովը Տաճարուխտատեղոյն այնչափ կէտկիտուն: Հպարտ լեռներուն ծոցին հպարտ կեցած է այս Շաբաթացեալը հըպարտ՝ իր քաջամարտիկ զօրավարով: Շէնքը նմանութեամբ գրեթէ բոլոր հին վանքերուն ճարտարապետութեամբ, թէեւ ոչ հոյակապ և ոչ ալ ճոխ. նեղ ու երկայն շերտ պատուհաններով, հաստակամար և անսիւն. իր ներքին զարդարանք ու սարուածք վանդալական թափերէ ու թեւերէ աւրշտկուած. մնացած են չորս ու

Գէորգի ոտքերուն ու լալահառաչ կը խնդրեն որ ներէ իրենց և քարացած ընկերոջ նախնի վիճակը շնորհէ, և կը խոստանան որ անգամ մ'ալ հարաւ վաստակի չփափաքին ու չգործեն փնաս և սպանութիւններ: Կը խնդրեն որ իրենց թոյլ տայ գոնէ երթան քիչ մը հաց մուրան փորերնին կշտացնելու համար՝ երբ 2—3 օրուան ճամբայ կտրեր են: Սուրբը կը հաւանի, խնդրանքնին կը կատարէ, և անոնք ալ իրենց խոստման համաձայն կ'ընթանան:

Արուշտայի Ս. Սէրգիս ուխտատեղին ալ համբաւաւոր է, ուր կը գնան իր օրին ուխտաւորներ բազում. Արուշտայի ճիշդ զիմացն է Ս. Սէրգիսի քարը, և այս քարին վրայ իր նժոյգի պայտերուն տեղերը հատիկ հատիկ որոշ են. այս քարին վիթխարի՝ որ իր վրայ ունեցեր է հսկայ բերդ մը. անոր կիսաւեր կեցուածքը ցոյց կու տայ երբեմնի իր ահաւորութիւնը, և հաստատողին զօրութիւնն ու հարստութիւնը. աւանդական պատմութիւնը կ'ըսէ թէ այս

բերդատէրը թագաւոր մը եղած է, և բերդին ետեւի մասին մէջ հարուստ ասպաստանի մը նշմարքը այնքան որոշ են, ուր նժոյգները զսպելու և հանդարտ կեցնելու ոտքերու թռխաւունքը¹ գետնին հաստատուած օղակներուն անցնելու տեղերը և երկաթօղակները դեռ գետնին մէջ կենդանի ապացոյցներն են այս ճշմարտութեանց: Այս թագաւորը եօթը խուլբնոց խաղաւ (կաթսայ) մը ոսկի ունի եղեր, որ այսօրուան հաշուով 1000 քաշի չափ ոսկի կ'ընէ: Ժամանակի ընթացքին շատ մը պեղումներ կատարուած են, և զրոնուած շատ մը բղուկներ² և կարասներ ու ըոնց մէջ պղինձ, արծաթ, սոկի զրամներ ու զարդեղէններ գտնուած են: Ս. Սէրգիսի քարը կ'իշխէ բոլոր շրջականներուն և տեսքը ահեղ է, զիրքը վիթխարի, անխորտակելի ուժը ահաբեկիչ. նախապէս այս տեղոյն կ'ըսեն եղեր Լեկիշահէ շէնիթի: (Շարունակելի) Գ. ԱՐՔԵՊՍ. ԱՐՍԼԱՆԵԱՆ

1. Երկաթէ օղակներ կղպանցով:
2. Փոքր հողէ աման:

ԳԵՂԱՐՈՒԵՍԱԿԱՆ

ՔԷՕԹԱՀԻԱՅԻ ՅԱԽՃԱՊԱԿԻՆԵՐՈՒ ՀԱՐՑԸ

Ուսումնասիրութիւն ԱՐՄԵՆԱԿ ՊԵՑ ՍԱՐԶԵԱՆԻ

1923ին, Արուեստի հանդէսին (Revue de l'Art)¹ մէջ երեւցած, և ողբացեալ կասթօն Միժնի և իմ կողմանէ ստորագրուած ուսումնասիրութեան մը մէջ, փորձած էի թուրքիոյ՝ ԺԳ—ԺԸ դարերու խեցեգործութեան պատմութեան մէջ կարգ մը ճշգրտումներ ընել, հիմնուելով աղբիւրներէն քաղուած տեղեկութիւններու, և

ըլլայ Սթամպուլ, Պրուսա, Նիկիա և Գոնիա՝ այսինքն նոյն իսկ տեղոյն մէջ, յախճապակիներու նկատմամբ կատարուած քննութիւններու վրայ: Այս ուսումնասիրութիւնը ինձ պատեհութիւն տուաւ ի սիրութիւնը յայտ բերելու, Անատոլիոյ արտադրութեանց մէջ, Նիկիոյ զբաւած մասնաւորաբար կարեւոր տեղը, և ճշգրտել Սթամ-

մէջ. կողքին վրայ ԺԳ դար ըստած է՝ փոխանակ ԺԳ-ի, 29րդ էջին մէջ՝ 1539 և 1540—1541 ըստած է, փոխանակ՝ 1639 և 1640—1641ի, և 45րդ էջին մէջ ԺԷ դար, փոխանակ ԺԶ-ի, Պէտք է վեր ի վայր շրջել Յդ պատկերը:

1. «Փոքր Ասիոյ յախճապակիները», ԺԳ—էն ԺԸ դար, հատոր ԽԳ, էջ՝ 241—353, և հտր. ԽԳ, էջ 125: Այս յօդուածները, «Փոքր Ասիոյ եւ Կոստանդնուպոլսոյ խեցեգործութիւնը» ԺԳ—էն ԺԸ դար վերնագրով պրակի մը մէջ միացուած են, Կէօթնէր, 1923, Հետեւեալ տպագրական սխալները սպրդած են այդ հրատարակութեան

պոլի¹ պատի յախճապակիներուն՝ ԺԶ և ԺԷ դարերու ընթացքին կրած յեղաշրջումը:

Եթէ, փոխանակ «Անատոլիոյ յախճապակի», բոլորովին սխալ եղող «Հոգոսի յախճապակի» բացատրութեան այլ եւս մէկդի թողուլը մեր գիտելիքներուն մէջ անհերքելի յառաջադիմութիւն մ'է, պէտք է ընդունիլ որ, Քէօթահիայի յախճապակիները Նիկիոյ վերագրելու համար տեսնուած արդի ձգտումը, գոնէ, ապացոյցի կը կարօտի:

Հետեւաբար կը կարծենք որ, անօգուտ չըլլայ վերստին անդադառնալ այս խընդրոյն՝ գնահատութեան մի քանի նոր տարրերով:

Հակառակ որ Քէօթահիայի յախճապակիներու մասին առ այժմ գոյութիւն ունեցող տուեալները բազմաթիւ չեն, սակայն ասոնք բաւական նշանական են ճշգրտելու համար յիշեալ քաղաքին՝ Թուրքիոյ խեցեգործական արտադրութեան մէջ զբաւած տեղը:

Գերազանցապէս քննասէր և համայնագիտական միտք մ'եղող Էվլիա Չէլէպի, 1671—72ին Քէօթահիայի վրայ խօսած ժամանակ կ'ըսէ. «Իր սկահակները, թափ սերը, խմելու ծառայող ամենազգի աճառները, կուժերը, պտուկները և պղնձակները միայն մէկ տեղի յատուկ չեն: Նիկիոյ բազմագոյն սկահակները նմանապէս աշխարհային հոգակ մը կը վաճառուին²: Միւս կողմանէ կը յիշէ անհաւատ³ յախճապակեգործներուն թաղը, և կը բնորոշէ թէ քաղաքին Հայերն ունին երեք եկեղեցի և երեք թաղ, իսկ Յոյները՝ երկու եկեղեցի և երեք թաղ:

Նոյն ճանապարհորդը, նկարագրելով շուրջ քառասուն տարի առաջ, այսինքն 1633ին Սուլթան Մուրատ Գ-ի ներկայութեան արհեստակցական միութեանց կատարած տողանցը, յախճապակի վաճառողներուն վրայ խօսած ժամանակ, կը յիշէ Նիկիոյ և Քէօթահիայի արտադրութիւնները⁴:

Վերջապէս, Քէօթահիայի դատաւորին (Գատը) զրկուած՝ Մարտ 1608 թուակիր հրամանագիր մը, յիշեալ երկու կեդրոններու յախճապակեգործներուն յարաբերութեանց վրայ հետաքրքրաշարժ լոյս մը կը սփռէ: Այդ հրամանագրին մէջ ըսուած է որ Քէօթահիայի վարպետները պէտք է, օրուան պաշտօնական արժէքին համաձայն և զրամական հատուցումի փոխարէն հայթայթեն որոշ նիւթ մը⁵, որով կարելի ըլլայ Նիկիոյ մէջ շինել Սուլթաններու շիրիմներուն, կայսերական պալատին և պարտէզին համար հարկ եղած յախճապակիները ինչպէս որ սովորութիւն եղած է երկար ժամանակէ ի վեր: Կ'ազդարարուի նմանապէս՝ որ ոչ ոք յամառի այս հրամանը չգործադրելու, և կամ ժամաւաճառութեան պատճառ ըլլայ⁶:

Այսպիսի վաճառումի մը համար արքայական հրամանի մը պէտքը և Քէօթահիայի յախճապակեգործներուն ըով չկամութիւն, և փախուստ տալու միտում են թաղերը, խեցեգործութեան այդ երկու կեդրոններուն միջեւ մրցակցութեան մը գոյութիւնը կը զգացնեն: Հրամանագրին թուականն ալ (1608) նշանակալից է, որովհետեւ հին սովորութեան մը ակնարկութիւն կ'ընէ:

Ուրեմն, ըստ Էվլիա Չէլէպիի, Թուր-

1. 1931ին Լոնտրա գումարուած «Պարսկական Արուեստ»ի համաժողովին մէջ, Ռ. Մ. Րիֆթօսլ, շատ շահեկան զեկոյց մ'ըրաւ, Պարսկական Արուեստին՝ փոքր Ասիոյ խեցեգործութեան վրայ ունեցած ազդեցութեան նկատմամբ: Այս զեկոյցին շատ հակիրճ մէկ վերլուծումը լոյս տեսաւ համաժողովին Այնտաքիաներուն (Proceedings) մէջ, էջ՝ 22—23:
2. «Գիրք ճամբորդութեան», հատոր Թ (ձեռագիր), էջ՝ 7, առաջին մաս:

3. Քիշթրա, տառական թրգմ. «Հայկերէն»:
4. Էվլիա, Ժօզէֆ Ֆօն ՀԱՄՄԵՐԻ անգղ. թարգմանութիւն, հատոր Ա, մասն Բ, էջ՝ 213:
5. Այս նիւթը կը կոչուէր Գարահիսարի «Եւրէ»:
6. Հարկ է նշեալ որ սա Քէօթահիայի մէջ մասնաւոր պատրաստութեան մը կ'ենթարկուէր:
7. ԱՀՄԵՏ ՐԷՖԻԷ, «Կեանքը Սթամպուլի մէջ արաբական քաղաքի ԺԱ դարուն, (1592—1689)», Թուրքերէն, Սթամպուլ՝ 1931, փաստաթուղթ՝ Թիւ 64: